

ਚੈਣਵੇ ਲੁਕਾ

ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ

www.sikhsahit.com

ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ*

੩ ਨਵੰਬਰ ੧੯੭੪ ਈ. ਨੂੰ ਇਸ ਪਰਚੇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੱਖ ਜੀ ਕੈਨੇਡਾ (ਟੋਰਨਟੋ) ਗਏ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਇਕ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ੫ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸਭਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ ਕਿ 'ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਮਿਲ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਜੰਗ ਤੇ ਭੁੱਖਮਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਆਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਅਜੇਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਛੋਗੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ?'।

ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੱਖ ਜੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਆਯੋਜਕਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਵੀਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਇਕੱਠ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਚਰਚਾ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਕਿਧਰੇ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਕੀਮ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਕਰ ਲੈਣਗੇ।

ਸਿਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਵਜੋਂ ਸਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਰਸਮੀ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਹਿੰਦੂ, ਬੁੱਧ (ਹੀਨਯਾਨ, ਮਹਾਯਾਨ, ਤੰਤਰਯਾਨ, ਤਿੱਬਤੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ) ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਭਾਰਤ, ਲੰਕਾ, ਤਿੱਬਤ, ਕੋਰੀਆ, ਉੱਤਰੀ ਵੀਅਤਨਾਮ ਤੇ ਭੁਟਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸੁਨੀ, ਸੀਆ, ਅਹਿਮਦੀ ਤੇ ਇਸਮਾਇਲੀ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਅਤੇ ਮਸੀਹੀ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਤੇ ਯਹੂਦੀ ਮੱਤ ਦੇ ਕੋਈ ੫੦-੬੦ ਸੇਵਟ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੱਖ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਰਚੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ, ਮੁਸਕਲਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਵੀਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

— ਅਨੁਵਾਦਕ

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸ੍ਰੋਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

* ਇਹ ਲੇਖ 'The Sikh Courier' ਨਾਮੀ ਰਸਾਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਅਨੁਵਾਦ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛਾਪਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(੧) ਪਹਿਲੀ ਸੇਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਮੱਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਸਲ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਤਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਅਨੁਯਾਈ ਹੀ ਹਨ ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਰੱਬ ਵੱਲੋਂ ਥਾਪੇ ਸੇਸ਼ਟ-ਵਰਗ ਭਾਵ 'ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਖਦਾਂ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਯਹੂਦੀ ਮੱਤ ਇਸ ਸੇਣੀ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਉੱਘੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।

(੨) ਦੂਜੀ ਸੇਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਮੱਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹਨ, ਬਸਰਤੇ ਕਿ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪਾਰਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦਾ ਇੱਕੇ ਇਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸੇਣੀ ਵਿਚ ਮਸੀਹੀ ਧਰਮ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(੩) ਤੀਜੀ ਸੇਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਮੱਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਵੂੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਕਈ ਜਨਮਾਂ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਦਾ ਅੰਤਮ ਮਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੇਣੀ ਦੇ ਮੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਦਾ ਮਾਰਗ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ, ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਸਲ ਤੇ ਖਾਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, "ਰੱਬ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਹੀ - ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਹਿੰਦੂ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ; ਹੋਰ ਥਾਂਵਾ 'ਤੇ ਜੰਮਣਾ ਦੁੱਖ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਵਿਅਰਥ ਜਨਮ ਹੈ।" ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਕृ਷ਣਾਨੁਗ੍ਰਹਤੋ ਲਬਧਕਾ ਮਾਨਕ ਜਨਮ ਭਾਰਤੇ,
ਅਨ्यਸਥਾਨੇ ਵ੃ਥਾ ਜਨਮ ਨਿ਷ਕਲਨ੍ਯ ਗਤਾਗਤਮ् ॥

—ਕਿਣ੍ਣੁ ਪੁਰਾਣ

ਇਸ ਸਿਧਾਤ ਦੀ ਮੂਲ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਲੱਛਣ, ਪਿਛਲੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਦਾ ਹੀ ਪੁਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੇਹਾਂ ਸੇਣੀਆਂ ਦੇ ਮੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਤੇ ਰਹੱਸ਼ਵਾਦੀ ਸਕਤੀਆਂ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਅਧਿਐਨ ਬਾਅਦ ਜਿਹੜੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਦੀ ਪੂਰਬ-ਵਰਣਿਤ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ

ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਤਰਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(੪) ਚੋਥੀ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮੱਤਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਗੈਰ-ਬੋਧਿਕ ਤੇ ਅਕਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ 'ਉਪਾਅ' ਭਾਵ ਕਿ ਆਰਜ਼ੀ ਸਾਧਨ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤ, ਸੰਕਲਪ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ। ਇਹ ਉਪਾਅ ਉਸ ਹਸਤੀ ਵਾਂਗ ਅਸਥਿਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਖੁਰਾਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸ਼ਾਸ਼ਕਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ : 'ਹੀਨਯਾਨ' ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ-ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, 'ਮਹਾਯਾਨ', 'ਵੈਰਯਾਨ', 'ਤੰਤਰਯਾਨ', 'ਮੰਤਰਯਾਨ', 'ਤਿੱਬਤੀ ਬੁੱਧ ਮੱਤ' ਅਤੇ 'ਜੋਨ'।

(੫) ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸ੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਧਰਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕੱਟੜਤਾ ਤਿਆਗਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਵੱਲ ਸੇਧਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਧਰਮ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਧਰਮ ਬਦਲੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਊਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਉਂ ਇਹ ਧਰਮ ਇਕ ਪੁੱਲ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਜੇਤੂ ਵਾਂਗ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਮਸੀਹੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਪੰਜਵੀਂ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਦੂਜੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਧਰਮ ਬਦਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਤੰਗ-ਨਜ਼ਰੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਨਾ ਸੰਸਲੇਸ਼ਨ ਜਾਂ ਸਮਨਵੈ ਕਰਕੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਵੇ ਬਲਕਿ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸੋਚ, ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਗਹਿਰਾਈ ਤੀਕ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਜਿਉਂਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਨੁਕਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਖੇਗਾ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਰੂਹਾਨੀ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਾ ਕੇ ਕੱਟੜਤਾ ਵਾਲੀ ਵੰਡ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

੨. ਪਹਿਲੀ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਦਬ-ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਰੁਤਬਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖੇ ਹਨ।

੩. ਦੂਜੀ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ

ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਦੈਵੀ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਦੁਖ ਸਹਿ ਕੇ ਨਵੇਂ 'ਰਜ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਰੱਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਗੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਵਰਗ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

੪. ਦੂਜੀ ਸ੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ 'ਅਲ-ਜਹਾਦ' ਲਈ ਵਾਹ ਲਾਉਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਜਿਹੜੇ ਆਕਾਸ਼ਬਾਣੀ ਰਾਂਹੀਂ ਆਏ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ । ਇਸ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ' ਦੀ ਨੀਤੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਗਲ ਤਹਾਤੁਸ ਸੈਫ ਵਿੱਚ ਜਿਕਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

੫. ਤੀਜੀ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਧਰਮ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ, ਸਵੈ-ਸਮਰਥ ਤੇ ਸਵੈ-ਇਜਾਰੇਦਾਰੀ ਵਾਲੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦਖਲ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਦੇ ਹਨ ।

੬. ਚੌਥੀ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਧਰਮ ਗੈਰ-ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਗੈਰ-ਸੰਸਾਤਮਕ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪ੍ਰਜਨਾ' ਭਾਵ ਕਿ ਪਰਾ-ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਨਾਮਾਂ ਤੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

੭. ਪੰਜਵੀਂ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਖਾਮੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਜਿਵੇਂ ਧਰਮ-ਸੱਚ ਅਤੇ ਜਗਤ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਥਾਰੇ ਮੱਤਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਬੇਮੇਲ ਤੱਤਾਂ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸੱਚਾ ਤੇ ਪੱਕਾ ਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹੇ ਕੇ ਸੰਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿੱਚ ਪਏ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ । ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੇਕਵਾਦੀ, ਆਜ਼ਾਦ ਤੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਰੱਬ ਵੱਲ ਝੁਕਾਅ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਝਗੜਾਲੂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਸਗੋਂ ਬੁਰਾਈ ਵਿਕੁਣ੍ਠ ਜਥੇਬੰਦਕ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੇ ਜੂਝਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਤਪਰ ਹੋਵੇ । ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਮਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਭਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਛੇਟੇ ਜਿਹੇ ਪਰਚੇ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ।

ਜਪੁ ਬਾਣੀ ਉਪਰ ਇਕ ਟਿੱਪਣੀ

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਅੰਸਤ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਭਾਰਤੀ ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਸੈਲੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਜਪੁ' ਦੇ ਅਰਥ, ਸੁਖਮ ਅਰਥ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। 'ਜਪੁ' ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਜਿਸ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਧਾਰਮਿਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਾਂਭਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਪਰਾਭੋਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਆਧਾਰਿਤਿਲਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍਷ੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਜੋ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਜੋ ਕਿ ਬੋਧੀ ਰੱਖ ਧਮਪਦ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ : 'ਏਸੋ ਧੰਮ ਸਨਾਲਮ' ਭਾਵ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉਹ ਸਭ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੱਚ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ 'ਵੇਦ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਵੇਦ ਦੇ ਸੱਤਾ-ਮੂਲਕ ਰੂਤਬੇ ਬਾਰੇ ਮੀਮਾਂਸਾ (ਜੋ ਕਿ ਵੇਦਾਂਗ-ਭਾਵ ਵੇਦ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ) ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦ 'ਅਪੁਰਸ਼' (ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ), ਅਮਰ ਅਤੇ ਅਨਾਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ ? ਰਿਸ਼ੀ ਗੌਤਮ ਦਾ ਰਚਿਆ ਨਯਾਯ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਕ ਹੋਰ ਵੇਦਾਂਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ : ਪ੍ਰਤੱਖ (ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਗਿਆਨ), ਅਨੁਮਾਨ, ਉਪਮਾ (ਉਦਾਹਰਣ, ਸਮਾਨਤਾ) ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ (ਗਵਾਹੀ, ਪ੍ਰਮਾਣ)। 'ਪ੍ਰਤੱਖ' ਉਸ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਭੋਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਅਨੁਮਾਨ' ਅਤੇ 'ਉਪਮਾ' ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀਚਾਰਦੇ ਅਤੇ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਸ਼ਬਦ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਉਹ ਖੇਤਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰਿਆਂ ਦੇ ਘੋਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਤੇ ਅਗੀਮੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰੀਮੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਨਾਸਤਕ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਤਰਕ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਸ ਨੂੰ 'ਮਨਮੁਖ' ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੱਥਰ ਸਮਾਨ ਕਠੇਰ ਤੇ ਮੁਰਦਾ ਵਸਤੂ ਹੈ :

ਮਨਮੁਖ ਪਥਰ ਸੈਲੁ ਹੈ ਪ੍ਰਿਗੁ ਜੀਵਣੁ ਫੀਕਾ ॥

(ਆਸਾ ਮ: ੧, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ ੪੧੯)

ਵੇਦ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਜੁਟ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੌਖਿਕ ਅਵਾਜ਼ਾਂ, ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰ੍ਵੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਰਹੋਸ਼ਵਾਦ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੇਦ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਪੁਮਾਣ ਹੈ - ਦੀ ਸਨਾਖਤ ਰਿਗਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ ਅਤੇ ਅਥਰਵਵੇਦ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਉਪਨਿਸਥ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਵੇਦ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵੇਦ ਦੇ ਛੇ ਅੰਗ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੇਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਛੇ ਅੰਗ ਇਹ ਹਨ - - ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਉਚਾਰਣ, ਵਿਆਕਰਣ, ਸ਼ਬਦ-ਵਿਉਤਪਤੀ, ਤਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨ-ਜੋਤਸ਼ ਅਤੇ ਕਲਪ ਭਾਵ ਸੰਸਕਾਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚਲੇ ਤੱਥ ਨਿਗਮਨ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰਕ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਘੜੇ ਗਏ ਸਗੋਂ ਪਰਾ-ਚੇਤੰਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ਬਾਣੀ ਰਾਂਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਇਸ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ 'ਸਰੂਤੀ' (ਸੁਣ ਕੇ) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ 'ਸਿਮਰਤੀਆਂ' (ਯਾਦ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ) ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਰਕਵਾਦ ਅਤੇ ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜਿਆ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਪਰਾ-ਬੋਤਿਕ ਵੀਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ।

ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚਲੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਬਦ (ਗੌਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਾਜ਼ਾਂ) ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਵਜੋਂ ਨਕਾਰਿਆ। ਗੌਤਮ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ, ਦਿੜ੍ਹ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਤਰਕ ਆਪਾਰਿਤ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਦੱਸਿਆ। ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਬੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਘਠਿਕਾਇ ਦੇ 'ਮਹਾਪਰਨਿਰਧਾਨਸੂਤਮ' ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੁਭਦਰਾ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੀ, ਹਰੀਨਯਾਇਤਵੀ ਨਾਂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ, ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ, "ਕੀ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਪਰ੍ਵੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸੱਚ ਹੈ?" ਇਸ ਦੇ ਜੁਆਬ ਵਿੱਚ

ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਚਰਚਾ ਦਾ ਇਹ ਉਚਿਤ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ । ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਰਾਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮੈਂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਅੇ, ਸੁਭਦਰਾ! ਮੈਂ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਮੈਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਾਂਗਾ । ਜਦੋਂ ਮੈਂ ੨੯ ਵਾਹਿਆਂ ਦਾ ਸਾਂ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਲਈ ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਟਿੱਲ ਲਾਇਆ ।” ਇਸੇ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਪਰੰਪਰਾ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਨਾਸਤਿਕ ਦੱਸਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਭਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਨਾਕਾਮ ਤੇ ਝੂਠਾ ਆਗੂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਮਾਇਣ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਨਮੋ ਬੁਦਧਾ ਸੁਧਿਆ ਦੈਤਿ ਦਾਨਕ ਮੋਹਿਨੇ ॥

ਬਾਲਮੀਕ ਰਮਾਇਣ, II 109-34

ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਲੋਪ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮੇਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸੋ ਵਵੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਉਪਨਿਸਥਦਾਂ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਪੁਨਰ ਸਮਰਥਨ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਦਰਾਯਨ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਰਚਿਆ ਗ੍ਰੰਥ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁਤਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਾਵਾਂ ਪਿਛਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲੀਆਂ, ਉਹ ਸਭ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸਨ । ਇਹ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸ੍ਰੰਕਰ, ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਤੇ ਮਾਪਵ ਵਰਗੇ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀਆਂ ਜੋ ਅਦਵੈਤ, ਵਸਿਸ਼ਟ ਅਦਵੈਤ ਅਤੇ ਦਵੈਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੌਢੀ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੇਦਾਂਤ, ਵੈਸਨਾਵ ਤੇ ਭਗਤੀ ਮੱਤ ਚੱਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਚੈਤਨਯ, ਤੁਕਾ ਰਾਮ, ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ, ਤੁਲਸੀ ਤੇ ਕਬੀਰ ਵਰਗੀਆਂ ਸ਼ਬਦੀਅਤਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ।

ਬੁੱਧ ਜਿਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਗੌਤਮ ਸੀ, ਤੋਂ ਪੰਡੀ ਸੋ ਵਵੇ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਅਕਾਸ਼ਬਾਣੀਆਂ ਅਤੇ

* ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਹੁਗਾ ਨੇ ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਮਾਇਣ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਦੀ ਬਾਂ ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਹੈ :

ਯਥਾ ਹਿ ਚੋਰ: ਸ ਤਥਾ ਹਿ ਬੁਢ
ਸਤਥਾਗਤਾਂ ਨਾਸਿਤਕਮਤ੍ਰ ਵਿਦਿ,
ਤਸਮਦਿ ਯ: ਸ਼ਕਤਿਮ: ਪ੍ਰਯਾਨਾਮ्
ਸ ਨਾਸਿਤਕੇ ਨਾਭਿਮੁਖੇ ਬੁਧ: ਸਥਾਤ् ॥

ਵਾ. ਰਾ.II. 109.34

(ਅਨੁਵਾਦਕ)

ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਨੁਸਾਸਨ ਤੇ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਤਰਕ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕਥੂਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਇੱਤੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਕੂ ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲੱਗਿਆ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਗੁੰਝਲਾਂ ਤੇ ਗਲਤ-ਫ਼ਹਿਜ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਉਲਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਵਾਂਗ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਸੱਚ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਸਦਾ ਲਈ ਸੁੱਕ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚਲੇ ਗੁਪਤ ਸੱਚ ਦੀ ਤਰਕ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ- ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚ ਜਿਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬਸਰਤੇ ਕਿ ਉਹ ਮਨੋ-ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਸਾਸਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕੁਝ ਅੰਗਮੀ ਹਾਲਤਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਨਦਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ। 'ਜਪੁ' ਦੀ ਅੰਤਮ ਅਠੱਤਵੀਂ ਪਉੜੀ, ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਘਾੜਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਿਕੁਪਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਘਾੜਤ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾ ਦਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਅਸਲ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਨੂੰ ਜਾਹਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਦੇ ਪਾਰਗਾਮੀ ਲੱਛਣ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਸੱਚ ਦੇ ਗਿਆਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਮਕਸਦ ਜੀਉਣ ਦੇ ਰੰਗ-ਢੰਗ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਉਸ ਸੱਚ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਕ-ਝੁਕਾਅ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸਮਝੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਇਤਨਾ ਗੁੜ੍ਹ-ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸਮਝ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਪੱਛਮੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਠੋਰ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ 'ਆਲੋਚਨਾ' ਅਤੇ 'ਵਿਗਿਆਨਕ-ਜਾਂਚ' ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦਾ ਸਾਰ-ਤੱਤ ਹੈ। ਆਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਿਤ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨਕ-ਜਾਂਚ ਦੌਰਾਨ ਹੀਭੀਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਯਥਾਰਥਕ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਰਹਿਤ ਹੈ ਕੇ ਹਰ ਗੱਲ ਦੀ ਪਰਖ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਵੇਂ ਮੱਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਿਸੇ ਪੂਰਵ ਮੱਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਸੱਚ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਪਰਖਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦਿੱਤੀ।

ਆਪੁਨਿਕ ਸੌਚ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਪਰਮ-ਸੱਚ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਨੋਭਰਾਤੀ ਹੈ ਜਾਂ 'ਮਨਇੱਛਤ ਸੌਚ' ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਇਥੇ 'ਮਨਇੱਛਤ' ਤੇ 'ਸੌਚ' ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ-ਭਾਵ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ? ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕਾਰਲ ਜੀਗ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮਨ ਕਿਸੇ 'ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਮਨ' ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨ ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਗੁਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਤਿਸ ਦੇ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ ॥

(ਪਨਾਸਰੀ ਮ: ੧ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ ੧੩)

ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਸਾਡੇ ਕੇਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਆਪਣੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਕੁਝ ਅਗੀਮੀ ਚੀਜ਼ ਕਰਨੀ' (Introduction to the Tibetan Book of the Great Liberation, ed. Dr. Evartz Wentz, Oxford 1954, p.p. 29-32) ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਇਹ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਪਰਮ ਸੱਚ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕੇਵਲ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਥੇ ਹੋਈ ਭੁਲ ਦਾ ਜੁਆਬ 'ਜਪੁ' ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਮਸਲਾ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਪਰ ਸਮਝੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੌਚ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਰੁਚੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਨਿਖੇਡਦੀ ਹੈ। 'ਜਪੁ' ਇਸੇ ਕਾਰਜ-ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਆਖਰੀ ਵਿਧੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ :

ਸੁਣਿਆ ਮੰਨਿਆ ਮਨਿ ਕੀਤਾ ਭਾਉ ॥

(ਜਪੁ (੨੧), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ ੪)

ਬਿਹਦਾਰਨਾਯਕ ਉਪਨਿਸਦ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਨੂੰ 'ਸ੍ਰਵਣ ਮਨਨ ਨਿਧਿਆਸਨ' ਕਿਹਾ ਹੈ। 'ਜਪੁ' ਅਨੁਸਾਰ 'ਪਰਮ-ਸੱਚ' ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਕੜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਅਨੁਸਾਸਨ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੰਨਣਯੋਗ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਕੇਨ ਉਪਨਿਸਦ (III.3) ਸਵੈ-

ਵਿਰੋਧੀ ਬਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ, "ਇਸ ਦੀ ਸਮਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਪਰਮ-ਸੱਚ (ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਜਪੁ' ਨੇ 'ਸਬਦ' ਕਿਹਾ ਹੈ) ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤਰਕ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।"

ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਪਰਮ-ਸੱਚ' ਖਿਆਲੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਨੁਮਾਨ ਦੀ ਮਨੋਭਰਾਤੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਪਰਮ-ਸੱਚ' ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇਸ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਮਨੋ-ਸਰੀਰਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ 'ਜਪੁ' ਦੀ ਤੱਤੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਜਤੁ ਪਾਹਾਰਾ ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ ॥
ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦੁ ਹਥੀਆਰੁ ॥
ਭਉ ਖਲਾ ਅਗਨਿ ਤਪ ਤਾਉ ॥
ਭਾਂਡਾ ਭਾਉ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਤਿਤੁ ਢਾਲਿ ॥
ਘੜੀਐ ਸਬਦੁ ਸਚੀ ਟਕਸਾਲ ॥
ਜਿਨ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰਮੁ ਤਿਨ ਕਾਰ ॥
ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ ॥੩੮॥

ਇਸ ਨੂੰ 'ਜਪੁ' ਦਾ ਸਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਕੱਟੜਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ 'ਤਰਕ' ਅਤੇ 'ਤਜਰਬਾ' ਹੀ ਉਹ ਅਸਲ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮਹਾਯਾਨੀ ਗ੍ਰੰਥ ਗਿਆਨ ਸਾਰ ਸਮੁਚਲ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ :

ਤਾਪਾਚਿ ਛੇਦਾਚਿ ਨਿਕਥਾਚਿ ਸਵਾਗਮਿ ਵ ਪਣਿਡਤਾ ॥
ਪਰੀਕਥਿ ਭਿਕਾ ਗ੍ਰਾਹਿ ਸਫੁਚੋ ਨ ਤੁ ਗੌਰਕਾਤ ॥

ਭਾਵ ਕਿ ਸੁਖਮ-ਚਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹਥੋੜੇ ਨਾਲ ਘੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਤਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਯੋਗ ਬਣਨ ਲਈ ਸੋਨੇ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਨਾਲ ਕੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਜਗਿਆਸੂ ਆਪ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾ ਮੰਨੇ। ਜਦੋਂ 'ਜਪੁ' ਕੱਟੜਪੁਣੇ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦੀ ਹੈ, ਲੋੜੀਂਦੇ ਮਨੋ-ਸਰੀਰਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸੀਮਤ 'ਤਰਕ' ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਨਿਯਮ ਜੋ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ :

ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦੁ ਹਥੀਆਰੁ ॥

(ਜਪੁ (੩੮), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ ੮)

ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਅਜੋਕੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ, ਹੁਣ

ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਜਿਦੋਂ ਕਿ ਸਿਗਾਮੰਡ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਤਾਰਕਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਜਾਂ ਜਾਅਲੀ ਤਰਕ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭਾਵੁਕ-ਗੁਝਲ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਜ-ਗੁਚੀ ਦੀ ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਜਪੁ' ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਦੀ ਸਮਝ ਤਰਕ ਦੇ ਅਹਿਰਣ ਉੱਪਰ ਰੱਖ ਕੇ ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਹਥੋਂਤੇ ਨਾਲ ਚੋਟ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। 'ਜਪੁ' ਦੀ ਇਸੇ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤੀ ਅਰਦਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ :

"ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮਨ ਨੀਵਾਂ ਮੱਤ ਉੱਚੀ ਮੱਤ ਦਾ ਰਾਖਾ ਆਪ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ।"

—ਅਰਦਾਸ

ਸਾਡਾ ਤਰਕ ਰੱਬੀ ਅਗਵਾਈ ਅਧੀਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵਾਲਾ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਮਨਮਤ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤਰਕ ਹਾਸੇ-ਹੀਣਾ ਜਾਂ ਆਪਾ-ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਸਪੀਨੋਜ਼ਾ ਨੇ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਵੀ ਦੂਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਹੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਸਧਾਰਣ ਤਜਰਬੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਸਖਤ ਮਨੋ-ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੇਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਤਯ' ਜਾਂ 'ਸਨਾਤਨ ਸਤਯ' ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ 'ਯੋਗ' ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਪੱਛਮੀ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਥੇ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਆਰਫ਼ਿਜ਼ਾਮ ਹੋਵੇ, ਪਾਈਬਾਗੋਰਸ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਇਲੂਸੀਅਨ ਰਹੱਸ ਹੋਣ; ਦੀ ਚਰਚਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰਹੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਮਨੋ-ਸ਼ਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੇਲ ਯੂਨਾਨੀ ਸਭਿਆਤਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਮਨੋਤਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਲਈ ਹਵਾਲੇ ਜਾਂ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮੰਡ ਸਬੰਧੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਰਹੱਸਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ, ਕਦੇ-ਕਦੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪੇਰਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਨਿਯਮਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੇ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਯਤਨ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ। ਪਲੈਟੋ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੱਦ ਕਰਨ ਯੋਗ ਇਕ ਹੀ ਸੌਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਤਥਦੀਲੀ ਦਾ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਯਹੂਦੀ-ਈਸਾਈ-ਕੱਟੜ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰੱਬ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਰਮਿਆਨ ਪੁਲ-ਰਹਿਤ ਖਾਈ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਫਰਾਇਡ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਆਪੁਨਿਕ ਸਭਿਆਤਾ ਦੀਆਂ ਦਾਨਵੀ

ਸਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਸੀ (Essays on Contemporary Events, 1946.) ਨੇ ਇਸ ਮੁਢਲੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਪੁਨਰਕਥਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਿਆਲ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੰਭਵ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਆ ਕੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਅਸਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਪੱਛਮੀ ਸੋਚ, ਅਜੇਕੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਫਰਾਇਡ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਲਈ ਨਵਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ 'ਜਪੁ' ਦੀ ਝੜ੍ਹੀ ਪਉੜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਮੰਬੋ-ਜੰਬੋ (ਫੁੜੂਲ) ਹਨ ਜਾਂ ਕੋਠੀ ਗੁੜਲ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਲਈ ਵੀਹੀ ਸਦੀ ਦੇ ਯੂਰਪੀ ਵਿਦਵਾਨ ਆਦਰਸ਼ ਹਨ, ਲਈ 'ਜਪੁ' ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮਨਮੋਹਕ ਨਜ਼ਾਰੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਉਹ ਪੱਧਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਜੇਕੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹਾਲਤ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜੇਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਕੇਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

'ਜਪੁ' ਦੀਆਂ ਝੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ-ਬੱਧ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪਰਾਬੋਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'ਜਪੁ' ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵਾਂਗ ਕਾਵਿ-ਤੋਲ ਵਿੱਚ, ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਸਰਲ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸੂਤਰਿਕ ਸੌਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਾਰਣ; ਇਹ ਬਾਣੀ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਠਿਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। 'ਜਪੁ' ਦੀ ਹਰ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਣ ਯੋਗ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਤੋਲ ਵੀ ਇੱਕੇ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ। ਪਉੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪੰਕਤੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਲੰਬੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਛੇਦਾਂ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਲੈਅ ਪੁਗਾਤਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਛੇਦਾਂ ਵਾਂਗ ਵਧਦੀ-ਘਟਦੀ ਹੈ। ਆਖਰੀ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲੈਅ ਨਿਸਚਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

'ਜਪੁ' ਦੀਆਂ ਆਰੰਭਿਕ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ 'ਮੁਲਮੈਤ੍ਰ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦਰਜ ਹਨ। 'ਜਪੁ' ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਲੋਕ, ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਪਸੰਹਾਰ ਹੈ।*

* ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਮੁਲ ਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ 'ਜਪੁ' ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਅੰਗਰ ਸਾਹਿਬ ਰਚਿਤ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦਕ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ।

ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਪੈਰੀਬਹਰ :

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ (1479-1574)

ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਤੀਜੇ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਅਦੁੱਤੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ।¹ ਸਿੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰੁਹਾਨੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਦੇ ਪੈਰੀਬਹਰ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸੇਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਕੋਈ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਜਾਂ ਰੁਤਬੇ ਦੀ ਉਚ-ਨੀਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ; ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਮਾਰੇ ਸੱਚੇ ਪੈਰੀਬਹਰਾਂ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ।² ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਦੇ ਪੈਰੀਬਹਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ, ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ‘ਅਦੁੱਤੀ’ ਪੈਰੀਬਹਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਰੁਹਾਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੋਲ੍ਹਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸਾਪਣਟਤਾ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕਾਸ਼ ਉਪਰ ਇਕ ਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ । ਇਹ ਤਾਰਾ ਕਿਸੇ ਸਧਾਰਣ ਤਾਰੇ ਤੋਂ ਲੱਖਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਧੇਰੇ ਉਰਜਾ ਛੱਡਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਾਰਾ ਨਾ-ਮੰਨਣਯੋਗ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਾਰਾ ਸਾਡੇ ਤੋਂ 5300 ਮਿਲੀਅਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਵਾਲੇ ਦੂਰ ਹੈਂ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸਾਡੇ ਸੂਰਜੀ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਹੀ ਛੋਟੇ ਮੈਂਬਰ ਹਨ । ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮਹਾ-ਪਵਿੱਤਰ ਭਗਤ ਜਾਂ ਸੰਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਉਹ ਉਸ ਵਡੇ ਤਾਰੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਸਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਨਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉਪਰ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਲਾਉਣਾ

- ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਾਫ਼ਜ਼ ‘Quasar’ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜਿਸਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹਾ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਪਿੰਡ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਰੇਕੋਰਡ ਤੰਤ੍ਰਗਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । —ਅਨੁਵਾਦਕ
- ਇਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ $5,880,000,000,000$ ਮੀਲ ਸਫਰ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਸੋ ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਾਰਾ $5880000000000 \times 5300 \times 1000000$ ਮੀਲ ਦੂਰੀ ਉਪਰ ਸਥਿਤ ਹੈ । —ਅਨੁਵਾਦਕ
- 1. ਭਲੇ ਅਮਰਦਾਸ ਗੁਣ ਤੇਰੇ ਤੇਰੀ ਉਪਮਾ ਤੋਹਿ ਬਨਿ ਆਵੈ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੬)

- 2. ਨਾਨਕ ਵੇਚਾਰਾ ਕਿਆ ਕਹੈ ॥ ਸਭ ਲੋਕੁ ਸਲਾਹੇ ਏਕਸੈ ॥
ਸਿਰ ਨਾਨਕ ਲੋਕਾ ਪਾਵ ਹੈ ॥ ਬਲਿਹਾਰੀ ਜਾਓ ਜੇਤੇ ਤੇਰੇ ਨਾਵ ਹੈ ॥

(ਉਗੀ, ਪੰਨਾ ੧੧੬੮)

ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਮਾਜਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਸੀਹੀ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਕ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ³ :

“ਉਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਮਾਪਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਰੱਹਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰਾਦੁਨਿਆਵੀ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਏ ਹਨ।”

“ਪਰਾ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਲ ਕੌਮਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ⁴।” ਇਹ ਗੱਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ, “ਜਿਥੇ ਸੰਘਣਾ ਹੋਨਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਦਿਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ⁵, ” ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਅਰਥ ਛਿਪੇ ਹੋਏ ਹਨ।

II

ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿੱਚ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤੇ ਅਤੇ ਪੱਖ ਵੀਚਾਰੇ ਜਾਣੇ ਹਨ :

1. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨੀ
2. ਸਿੱਖ-ਸਿੱਧਾਂਤ- ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਰੂਤਬਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸਹੀ ਸਥਾਨ
3. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪਾਰਮਿਕ ਸੋਚ ਅਤੇ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿੱਲਖਣ ਯੋਗਦਾਨ। ਜਿਵੇ :
- ਉ. ਧਰਮ-ਸੱਚ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਣਾ ‘ਸਤ-ਚਿਤ -ਆਨੰਦ’ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ‘ਆਨੰਦ’ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ
- ਅ. ਲੰਗਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਮਨੋ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਕ ਸੋਝੀ
- ਇ. ਹਿੰਦੂ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ‘ਸਤੀ’ ਭਾਵ ‘ਸੁਭ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ’ ਦੀ ਛੂੰਘੀ ਵਿਆਖਿਆ
- ਜ. ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਪਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਪਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਯੋਗ ਮੰਨਣਾ; ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਪਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨਾ।
4. ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ‘ਬਾਣੀ’ ਅਤੇ ‘ਸਾਹਿਤ’ ਬਾਰੇ ਵੀਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਹਾਰਤ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਹੋਵੇਗੀ।

3. Adorf Von Harnack, Die Mission, 1902.

4. ਕਚ ਪਕਾਈ ਓਥੇ ਪਾਈ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੨)

5. ਓਥੇ ਦਿਹੁ ਐਥੈ ਸਭ ਰਾਤਿ ॥

(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੨੫੭)

III

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ 5 ਮਈ, 1479 ਈ: ਨੂੰ ਜਨਮੇ। ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਛੋਟਾ-ਮੋਟਾ ਵਾਪਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ 24 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਲੜਕੇ ਅਤੇ ਦੋ ਲੜਕੀਆਂ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਪੱਕੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਹਰ ਸਾਲ ਹਰਿਦੁਆਰ ਜਾ ਕੇ ਗੰਗਾ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਬੜਾ ਸੰਜਮੀ ਜੀਵਨ ਜੀਊਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਰਤੱਵ ਨੇਮ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਹਿੰਦੂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਜੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਮ ਪੜਾਅ ਸਮੇਂ ਹੀ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ, ਅਤੇ 1552 ਈ: ਨੂੰ ਉਹ ਤੀਜੇ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਹੋ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਬਾਈ ਵਰੇ, ਸਿੱਖ ਪਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਚੜ੍ਹਦੀਕਲਾ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਸਥਿਤ ਇਕ ਅਣਗੋਲਿਆ ਪਿੰਡ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਉਨਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਇਹ ਰੱਬ ਦਾ ਘਰ' ਹੋ ਗਿਆ।^੬ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਿੰਡ 'ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਧੁਰਾ' ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਉਹ ਧੁਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਲੇ ਸਿੱਖੀ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗੇ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੂਰੋਂ ਨੇਤ੍ਰਿਓਂ ਸਿੱਖ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ, ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਆਏ ਸਨ।

ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਜਿਥੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਰਹਿਤ ਭੋਜਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ 'ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਗਤ ਪਾਛੈ ਸੰਗਤ' ਭਾਵ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਾਦਾ ਛੱਕ ਕੇ ਆਏ, ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ, ਅਮੀਰ ਤੇ ਗਰੀਬ, ਉੱਚੀਆਂ-ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸਭ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ।

ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਨਦਾਰ, ਗੁਰੂਬਦਦ ਵਾਲੀ, ਪੱਕੀ ਅਤੇ ਉਪਰੋਂ ਢੱਕੀ ਬਾਉਲੀ ਬਣਵਾਈ, ਜੋ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਚੱਟਾਨ ਵਾਂਗ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਉਲੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਅਜੋਕੀ 'ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ' ਤਹਿਤ ਨਿਪੁੰਨ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਪਾਜੈਕਟਾਂ ਦੀ ਪਾਇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗਤਾ ਬੜੀ ਮਾਮੂਲੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਵਜੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਠੋਸ ਸੰਗਠਨਾਤਮਿਕ ਆਧਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸ ਨਾਲ, ਰਾਜ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸੁਆਰਬੀ ਅਤੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਦੀ ਥਾਂ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਐਲਾਨ, ਇਸਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਛਣ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੀ 22 ਸੁਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਵੰਡ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਉਪਰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ 22 ਮੰਜ਼ੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਕੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ।

ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਹੀ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, 'ਧੂਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਅਤੇ 'ਸਾਹਿਤ' ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫਰਕ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ 'ਧੂਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਸੱਚ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਹੈ।

ਇਸੇ ਸਥਾਨ ਉਪਰ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੀਕ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ, ਇਸਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਆਪਣਾ ਆਪ ਰੰਗਵਾ ਕੇ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਦੈਵੀ-ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸੋਤ ਬਣਨਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੈਨ ਤੇ ਬੁੱਧ ਮਤ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਨੂੰ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ 'ਨਿਰਵਾਣ ਮੁਕਤੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਹੀ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਇਸੇ ਹੀ ਸਥਾਨ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਨਮ, ਮਰਨ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਗਹਿਰੇ ਰੁਹਾਨੀ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਜੱਦੀ-ਪੁਰਸ਼ੀ ਬਾਹਮਣ-ਪੁਜਾਰੀਵਾਦ ਦੀ ਢਾਹੀ ਅਤੇ ਪੰਜੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਚੈਤਨਾ ਲਈ ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ।

ਇਥੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਨਿਆਸ ਲੈਣ ਅਤੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖਤ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਉਂ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ-ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮਤ ਵਿੱਚ ਕੋਦਰੀ ਸਥਾਨ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਸਤੰਬਰ, 1574 ਈ: ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਚੁਣ ਕੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਚਿਤਾਨਵੀ ਦੇ ਕੇ ਕਿ 'ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਗਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ⁸," ਸਗੋਂ ਇਸਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਕ ਪੜਾਅ ਸਮਝਣਾ ਹੈ; ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ।

7. ਗਰ ਮਹਿ ਆਪੁ ਸਮੋਇ ਸਬਦੁ ਵਰਤਾਇਆ ॥

(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੨੭)

8. ਮਤ ਸੇ ਪਿਛੈ ਕੋਈ ਰੋਵਸੀ ਸੇ ਮੈ ਮੁਲਿ ਨ ਭਾਇਆ ॥

(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੯੨੩)

ਸਿੱਖ ਮਤ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਜਾਂਚਣ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਹੁੰਚਾਂ ਹਨ— ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਵਾਲੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਧਰਮ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲ-ਪਾਰਣਾਵਾਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਆਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਵਾਲੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਪਾਰਣਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿਰੋਧੀ-ਵਿਆਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੂਜੀ ਪਹੁੰਚ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬਖੇੜੇ ਅਤੇ ਝਗੜੇ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਰੋਧੀ-ਵਿਆਖਿਆ ਬਾਰੇ ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਅਲੰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, “ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੁਨਿਆਰਾ ਕਿਸੇ ਬਗੀਚੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਛੁੱਲ ਦੀ ਪਰਖ, ਕਮਵੱਟੀ ਲਾ ਕੇ ਕਰੋ।” ਸਿੱਖ ਮਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਉਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸੇ ਧਰਮ ਰਾਂਗੀਂ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਲਾ ਵਤੀਰਾ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁੜੱਤਣ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ ਲੱਭਣ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਵੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਦੂਜੇ ਮਤਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਦੇ ਹਨ।¹⁰

ਸਿੱਖ ਮਤ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸ ਨਾਨਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਇਕ ਜੋਤ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਬਿੰਦੂ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਰ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪੱਕੀ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਦਸਵੇਂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿ ਦਸ ਨਾਨਕ ਇਕ ਹੀ ਜੋਤ ਹਨ, ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਫੁਰਮਾਈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਫੁਰਮਾਇਆ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।¹¹ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ (1551-1639 ਈ:) ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵਿਵਾਦ-ਰਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਉਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰੇਕ

9. ਖੋਜੀ ਉਪਜੈ ਬਾਦੀ ਬਿਨਸੈ....

(ਉਗੀ, ਪੰਨਾ ੧੨੫੫)

10. ਜਗਤ ਮਾਹਿ ਪੰਥ ਹੈ ਜੇਤੇ। ਕਬਹੀ ਨਿੰਦਹਿ ਨਾਹੀ ਤੇਤੇ। (ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ)

11. ਬਿਨ ਸਮਝੇ ਸਿਧ ਹਾਥਿ ਨ ਆਈ ॥

(ਸਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ੫ : 10)

ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰੂ ਕੇਵਲ ਸ਼ਗੀਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਨਵਾਂ ਜਾਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੋਤ ਉਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।¹²

ਮੋਹਸਿਨ ਫਾਨੀ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਪਾਰਸੀ ਸੀ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਨਾਨਕ (1595-1649 ਈ:) ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **ਦਾਬਿਸਤਾਨ-ਇ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ** (1645 ਈ:) ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਵੇਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ।¹³

V

ਸਿੱਖ ਮਤ ਬਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਕੋਈ ਛਿਰਕਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾਅਵਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਧਰਮ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਪਵਿੱਤਰ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲਹਿਰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਪਣੇ ਇਲਹਾਮਾਂ ਅਤੇ ਐਲਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸ਼ੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ— ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪੈਗੰਬਰੀ ਧਰਮ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੈਗੰਬਰੀ ਧਰਮ ਇਕ ਪੈਗੰਬਰ ਜਿਸਦਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੁਆਰਾ ਸਬਾਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਸੰਪਰਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮਾਰਟਿਨ ਬੁਬਰ (1878-1965) ਨੇ ਇਕ ਮਾਹਰ ਵਜੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

“ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੈਗੰਬਰੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਗੰਬਰ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ ਉਹੀ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।¹⁴

ਮੱਧ-ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਯਹੂਦੀ, ਮਸੀਹੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਮਤ ਪੈਗੰਬਰੀ ਧਰਮ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮਤ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਧਰਮ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕੋ ਇਕ ਪੈਗੰਬਰੀ ਧਰਮ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਜਾਂ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮੰਨਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਠਦਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਕਈ ਬਾਵਾਂ ਉਪਰ ਪ੍ਰੇੜਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

12. ਅਰਜਨ ਕਾਇਆ ਪਲਟਿਕੈ ਮੁਰਤਿ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਵਾਗੈ ॥

(ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, 1 : 48)

13. ਰਾਮਦਾਸਿ ਗੁਰੂ ਜਗ ਤਾਰਨ ਕਉ ਗੁਰ ਜੋਤਿ ਅਰਜਨ ਮਾਹਿ ਧਰੀ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੪੦੯)

14. Abraham J. Herschel, *The Prophets*, 1963.

ਪਰਮ-ਸੱਚ ਨਾਲ ਪਰਾ-ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹੱਸਵਾਦ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਹੋਏ, ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਇਸਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਨੇ ਪੂਰਬ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਉਪਰ ਗਲਬਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਰੁਕਾਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੜਤਾਲ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਖਿਆਲ ਦੇ ਦੋ ਵਖਰੇ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦੱਸ਼ਲ ਦੇਣ ਕਾਰਣ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਇਕ ਬੰਦ-ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਅਗੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ। ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਜੁਟ ਵਜੋਂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨੇ 18 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਤਰਕਮਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਾਲਾ ਆਧਾਰ ਜਗਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਬੁਪੀਜੀਵਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ 'ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਅਲਬਰਟ ਆਇਨਸਟਾਈਨ, ਮਾਕਸ ਬੋਰਨ, ਮਾਕਸ ਪਲਾਂਕ ਅਤੇ ਨੇਲਸ ਬੋਹਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਮੰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਲਬਰਟ ਆਇਨਸਟਾਈਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ, “ਮੇਰੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਬੇਅੰਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਅਤੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਡੇ ਖਿਆਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਗੁਸ ਦੇ ਪੁਲਾੜ-ਯਾਤਰਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੇ 1960 ਤੀਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਭੂ-ਕੇਂਦਰਤ ਧਾਰਣਾ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੌਚ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੀ, ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਲਾੜੀ ਕਾਰਜਾਂ ਨੇ ਨਵੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ; ਜਗਤ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਵੇਕਲੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰਾਹ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਾਨ (51 : 57) ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਿੱਖੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਐਲਾਨ ਫੁਰਮਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਇਕ ਖੇਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਤਰਕ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਦ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਸੀ। ਡੇਵਿਡ ਹਿਯੂਮ (1711-1776) ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ *Treatise of Human Nature* ਵਿੱਚ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤਰਕ ਦਾ ਸੱਚ ਕੇਵਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਜਗਤ ਦੇ ਸੱਚ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਬਜਾਏ ਤਰਕ ਦੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਇਕ ਉਹ ਦਿਸ਼ਾ ਜਿਹੜੀ
 ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ, ਫਰੈਡਰਿਚ, ਨਿਤਸੇ ਅਤੇ ਜਾਨ ਪਾਲ ਸਾਤਰੇ ਨੇ ਚਲਾਈ ਸੀ;
 ਇਸਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹੀ ਗਿਆਨ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਧਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ
 ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਉਹ ਦਿਸ਼ਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ‘ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ
 ਦਰਸ਼ਨ’ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਨੇ ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਦੇ ਮਹੱਤਵ
 ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਉਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਗਥਾਂ,
 ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਸੂਧ ਸ੍ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ
 ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ ਗੋਟਲਾਬ ਰੈਗ, ਬਰਟੰਡ ਰੱਸਲ ਅਤੇ ਲੁਡਵਿਗ ਵਿਟਜੈਨਟੀਨ ਸਨ।
 ਕੈਮਬਰਿਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੁਡਵਿਗ ਵਿਟਜੈਨਟੀਨ ਮੇਰਾ ਅਧਿਆਪਕ
 ਸੀ, ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ”ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੋਰਨਾਂ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ
 ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ।” ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਇਉਂ ਤਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬੋਕਾਰ
 ਜੋ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਜੁਆਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, “ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਕਿਸ ਲਈ ਹੈ।”
 ਇਸ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਅਲਬਰਟ ਆਇਨਸਟਾਈਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ,
 “ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਭਰਵਾਂ ਜਜਬਾ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ
 ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈ ?” ਸਿਗਮੰਡ
 ਫਰਾਇਡ ਅਤੇ ਕਾਰਲ ਜੁੰਗ ਨੇ ਸੱਚ ਭਾਲਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤਾਰਕਿਕ ਖਿਆਲਾਂ ਉਪਰ
 ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਰਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਤਰਕ ਝੂਠ ਹੈ, ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਲਾਲਸਾਵਾਂ
 ਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੰਦ ਹੈ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ
 ਹੈ ਕਿ ਹੁਣੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਦਕਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਤੇ
 ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਤੀਬਰਤਾ ਅਤੇ ਢੂੰਘੀ ਦਿੱਲਚਸਪੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ
 ਹੈ। ਪਰ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੁਕਾਨ ਕਾਰਣ ਅਜੇਕੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ
 ਹਿੱਪੀਆਂ ਵਾਂਗ ਗੁਮਰਾਹ ਹੋ ਕੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫੱਸ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪਛੋਂ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਿਆਂ
 ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਹਿ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ
 ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੰਗ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ
 ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਅਤੇ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਤਰਕਵਾਦੀ ਉਲਾਰ
 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ‘ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ’ ਜਿਸਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ
 ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਧਰਮ ਵੱਲ ਪਰਤਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

VII

ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ
 ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮੱਗਰੀ ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਉਪਨਿਸ਼ਦ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,
 ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਮਹਾਯਾਨੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੂਰ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਮੱਧਕਾਲੀ
 ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਸੀਹੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸੁਫੀਆਂ ਦੀ ਪੰਚਾਂਗ ਤੋਂ

ਪਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਹਸ਼ਵਾਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਪਹਿਲਾ ਰਹਸ਼ਵਾਦੀ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪੈਰੀਬਰੀ ਧਰਮਾਂ ਦਾ। ਰੇਨਾਲਡ ਨਿਕਲਸਨ ਇਸਲਾਮੀ ਰਹਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, “ਨਿਰਵਾਣ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਨਿਜੱਤਵ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ‘ਫਨਾ’ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਸੂਫ਼ੀ ਮਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਬਕਾ’ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਰੱਬ ਅਤੇ ‘ਫਨਾ’ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਮੌਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਕਿ ਉਹ ਰੱਬ ਅਭੇਦ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ¹⁵।”

ਸਿੱਖ ਰਹਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਦਸਾਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਯਕੀਨਨ ਸੂਫ਼ੀ ਰਹਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ‘ਬਕਾ’ ਵਾਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਨਿਰਵਾਣ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮੌਤ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਰਾਹੀਂ ਅਮਰ ਹੋਈ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਮੁਕਤ ਆਤਮਾ ਜਿਸਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਵਾਹਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਚਾਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ¹⁶। ਦਸਾਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੱਖ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਗਏ¹⁷ ਤਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਇਥੇ ਭੇਜਿਆ। ਉਹ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਚੰਗਿਆਈ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨਾ¹⁸। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਣ ਦਾ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਬੈਧੀ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਨਿਖੇਵਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਧਰਮ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੁਆਰਾ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਦਾਅਵਾ ਕੋਈ ਹੱਠ ਜਾਂ ਸ਼ੇਖੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਿੱਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦਾਅਵਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ‘ਨਿਰਵਾਣ’ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹਿਮਾ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੁੰਨਯਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਲਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਖਿੱਚ ਹੈ।

ਇਥੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਨੂੰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮੁਨੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਿਆਂ ਸਭ ਕੁਝ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਰਣਾ

15. *The Mystics of Islam*, 1921.

16. ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਪਰਉਪਕਾਰ ਉਮਾਹਾ ॥

17. ਦੂਜੇ ਏਕ ਰੂਪ ਹੋ ਗਯੇ ॥

18. ਧਰਮ ਚਲਾਵਨ ਸੰਤ ਉਥਾਰਨ ॥ ਦੁਸ਼ਟ ਸਭਨ ਕੋ ਮੂਲ ਉਪਾਰਨ ॥ (ਉਹੀ, 6 : 43)

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੨੨੩)

(ਬਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ 6 :3)

ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਿਆਰ ਦੋ-ਪਾਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ¹⁹।

VIII

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ ਸਤਿ-ਚਿਤ-ਆਨੰਦ ਨੂੰ, ਸਿੱਖ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ, ਨਵੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਆਖਰੀ ਲੱਛਣ 'ਆਨੰਦ' ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਮਨ ਕਈ ਯੁਗਾਂ ਤੋਂ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਆਈ ਕਿ ਇਹ ਬੀਜ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਲੱਛਣ-ਰਹਿਤ ਮਦਹੋਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸੰਪੂਰਣ ਸੁੰਨਯਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਇਸਨੂੰ ਸੁਧ ਸਰੀਰਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੁਸ਼ਟੀਮਾਰਗ* ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਾਂ ਸੰਭੋਗ ਅਨੁਭਵ ਦੀਆਂ ਰੱਹਸਮਈ ਤਰੰਗਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਦਾ ਅਰਥਿਦੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *Life of Divine*^{**} ਵਿੱਚ ਤੈਤਰਯ ਉਪਨਿਸਥਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ :

“ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਖੁਸ਼ੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ, ਖੁਸ਼ੀ ਜਨਮ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ, ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਹੈ।”

ਆਪਣਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫਿਲਾਸਫਰ ਐਂਡ ਐਚ.ਬਰਾਡਲੇ (1846-1924) ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *Appearance And Reality* ਵਿੱਚ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, “ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਖਿਆਲ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ।”

ਗੀਭੀਰ ਚਿੰਤਨ, ਭਾਵੋਂ, ਇਹ ਸਿਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਇਹ ਤਿੰਨ ਲੱਛਣ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਤਮ ਲੱਛਣ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਵਿੱਚ ਅਭੇਦ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਸਮਝਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ‘ਸਤਿ’ ਭਾਵ ਵਜੂਦ, ‘ਚਿਤ’ ਭਾਵ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ‘ਚਿਤ’ ‘ਸਤਿ’ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ‘ਸਤਿ’ ਅਤੇ ‘ਚਿਤ’ ਨੂੰ

19. ਕਰਵੜ੍ਹ ਭਲਾ ਨ ਕਰਵਟ ਤੇਰੀ ॥

ਲਾਗੁ ਗਲੇ ਸੁਠ ਬਿਨਤੀ ਮੇਰੀ ॥
ਹਉ ਵਾਗੀ ਮੁਖ ਫੇਰਿ ਪਿਆਰੇ ॥
ਕਰਵਟ ਦੇ ਮੋ ਕਉ ਕਾਹੇ ਕਉ ਮਾਰੇ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 8੮੮)

* ਆਚਰਯ ਵਲਤ ਦੇ ਰੁਦਰ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਪੁਸ਼ਟੀਮਾਰਗ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਖ ਰੁਹਾਨੀ ਅਨੁਭਵ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਪਣਦੇ। —ਅਨੁਵਾਦਕ

** ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ *Life Divine* ਹੈ। —ਅਨੁਵਾਦਕ

ਆਪਣਾ ਵਜੂਦ ਰਖਣ ਲਈ 'ਆਨੰਦ' ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਪਰ ਆਨੰਦ ਦਾ ਵਾਸਾ, ਚੇਤਨਾ ਜੋ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਮੂਲ-ਆਧਾਰ ਹੈ, ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਚੇਤਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪੇ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ 'ਅਸੀਮ ਵਾਪਸੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਇਸ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਵਾਲਾ ਪਾਤਰ ਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ 'ਸਤਿ' ਅਤੇ 'ਚਿਤਿ' ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਪੂਰਵ-ਸ਼ਰਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਸਦਾ ਪਰਮਾਣ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਮਤਾ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਿੱਚ 'ਆਨੰਦ' ਨਹੀਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਬਦਸੀਅਤ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਿੱਚ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਲੱਛਣ ਵਿਹਾਰਕਤਾ ਅਤੇ ਵੈਧਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਆਨੰਦ ਰਾਮਕਲੀ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੁਰੂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

"ਆਨੰਦ ਕੀ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਅਨੁਮਾਨ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਇਸਦੀ ਸਮਝ ਆਈ ਹੈ। ਅਸਲ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਮਾਏ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹਉਮੈ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਦੋਸ਼ ਅਤੇ ਸਭ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੌਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ²⁰।"

ਸਿੱਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹੀ 'ਆਨੰਦ' ਹੈ।

IX

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸਥ ਸਾਨੂੰ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਮਨ ਅੰਨ ਦੁਆਰਾ ਬਣਦਾ ਹੈ,"

ਅਨਮਯ ਹਿ ਮਨ :

ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਸ਼ਗੀਰ, ਚਿਤ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਬਦਸੀਅਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੰਘਟਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। 'ਸ਼ਗੀਰ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਤਮਾ ਅਮਰ ਹੈ। 'ਚਿਤ' ਸਾਡੇ ਪੁਰਬ-ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਹੈ ਅਤੇ 'ਮਨ' ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਸੀਂ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਅੰਨ/ਬੋਜਨ ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਅੰਨ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ

20. ਆਨੰਦ ਆਨੰਦ ਸਭ ਕੇ ਕਰੇ ਆਨੰਦ ਗੁਰ ਤੇ ਜਾਣਿਆ ॥

ਜਾਣਿਆ ਆਨੰਦ ਸਦਾ ਗੁਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੇ ਪਿਆਰਿਆ ॥

ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਕਿਲਵਿਖ ਕਟੇ ਗਿਆਨ ਅੰਜਨੁ ਸਾਰਿਆ ॥

ਅਦਿਗੁ ਜਿਨ ਕਾ ਮੌਹ ਤੁਟਾ ਤਿਨ ਕਾ ਸਥਦੁ ਸਚੈ ਸਵਾਰਿਆ ॥

ਕਰੈ ਨਾਨਕੁ ਏਹੁ ਅਨੰਦੁ ਹੈ ਆਨੰਦੁ ਗੁਰ ਤੇ ਜਾਣਿਆ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੯੧੭)

ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਾ ਹੈ, ਕਰਮ ਮਨ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮ ਹੀ ਆਵਾਗਉਣ ਨੂੰ ਨਿਰਪਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ— ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਪਰਮਾਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਵੀ ਪਦਾਰਥ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਸੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਮ ਭਾਵ ਸਰਵੁੱਚ ਸਰੋਕਾਰ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਲੋਕ ਗਾਲਤ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀਚਾਰਾਂ ਪਿਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਝੁਦ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਲਈ ਅੰਨ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਰੋਂ ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਉਸਦੇ ਮਨ ਉਪਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕੀ, ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਥੇ ਖਾਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਸਦੇ ਧਰਮ ਨੇ ਦਸਣਾ ਹੈ; ਅਜਿਹਾ ਉਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗਾਲਤ ਧਾਰਣਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਹੀ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਾਇਆ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਬਿਨਾ ਕਾਰਣ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਿਛੇਕੜ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਭੋਜਨ ਨੂੰ, ਸਾਂਖ ਮਤ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ, ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ—ਸਤ, ਰਜਸ, ਤਮਸ। ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭੋਜਨ ਰਸੀਲਾ, ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਭੋਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭੋਜਨ ਬਲੁ-ਵਰਧਕ ਅਤੇ ਫੁਰਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੌਜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭੋਜਨ ਸੁਸਤੀ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਵਜੂਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਜਾਂ ਵਾਧੇ-ਘਾਟੇ ਕਰਕੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਾਤਵਿਕ ਭੋਜਨ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਸਾਤਵਿਕ ਭੋਜਨ ਦੀ ਪਹਿਜਾਣ ਇਹ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੁਆਦ ਵਿੱਚ ਮਿੱਠਾ, ਸਾਫ਼-ਸੁਖਰਾ ਅਤੇ ਸੁਆਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੁਖ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਰਸਗੁੱਲੇ, ਗੁਲਾਬ ਜਾਮੁਨ, ਹਲਵਾ ਅਤੇ ਪਲਾਓ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਵਧਦਾ; ਸਰੋਂ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਭੋਜਨ ਦੇ ਮਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਾਬੰਦੀ-ਯੁਕਤ ਅਤੇ ਦੋਸ਼-ਯੁਕਤ ਭੋਜਨ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਸ਼ ਹਨ :

ਜਾਤੀ ਦੋਸ਼— ਅਸਭਿਆਕ ਅਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਭੋਜਨ, ਜਿਵੇਂ ਪਿਆਜ ਅਤੇ ਲੱਸਣ।

ਸਥਾਨ ਦੋਸ਼— ਖੁਲ੍ਹੇ ਥਾਂ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦਿਆਂ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅਜਨਬੀ ਵਿਅਕਤੀ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਘੂਰ-ਘੂਰ ਕੇ ਵੇਖ ਲਵੇ

ਨਮਿੱਤ ਦੇਸ— ਖਾਣਾ ਕਿਸਨੇ ਪਕਾਇਆ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਕਿਸਨੇ ਛੋਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ
ਇਹ ਕਿਥੋਂ ਆਇਆ ਹੈ; ਇਸਦੀ ਵੀਚਾਰ ਕਰਨੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਠੋਰ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ
ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲੰਗਰ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸਬਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਜ ਕਲ ਹਰ
ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ
ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਲੰਗਰ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ
ਛੱਕਣ ਦੀ ਪੂਰਬ-ਸਰਤ ਲਗਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੀ
ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਕੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰ, ਕੀ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਕੀ ਕੰਗਾਲ, ਕੀ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਵਾਲੇ
ਅਤੇ ਕੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਾਲੇ, ਕੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਕੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਭ ਨੂੰ ਇਹ ਸਰਤ
ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਹੀ ਥਾਂ ਸਭ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ
ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੀ ਵੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ
ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਜ਼ਰੂਰ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸ
ਵਿਚ²¹ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਖਵਾਜਾ ਨਿਜਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ
ਸ਼ੱਕਰਗੰਜ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਪਾਤੂਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਲੰਗਰ ਛੱਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਔਲੀਆ ਸਾਹਿਬ ਅਕਸਰ ਹਦੀਸ ਵਿਚੋਂ
ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, “ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਘਰੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ
ਛਕਿਆਂ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜੀਉਂਦੇ ਬੰਦੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੁਰਦੇ
ਕੋਲ ਗਿਆ ਸੀ।” ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਲੰਗਰ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਸੰਸਥਾ
ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਲੰਗਰ
ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲੰਗਰ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ
ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ:

1. ਸਿੱਖ ਲੰਗਰ ਕੇਵਲ ਮਹਿਮਾਨ-ਨਿਵਾਜੀ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ
ਮਹਿਮਾਨ-ਨਿਵਾਜੀ ਲਈ ਮੁਸਲਮ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪਾਹੁਣਾਚਾਰੀ
ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਛਿਰਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ
ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ
ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਸਲਮ ਸੰਤ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ
ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਘੁੰਮ ਘੁੰਮ ਕੇ ਇਹ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ, “ਐ! ਮੁਸਲਮਾਨੋ, ਸੱਚੇ
ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੋ, ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਜੋ ਕੁਝ ਭੀ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਵਧੀਆ ਮਹਿਮਾਨ-ਨਿਵਾਜੀ
ਲਈ ਖਰਚ ਦਿਓ²²।” ਸਿੱਖ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ
ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

21. ਢਾਵੇਦ-ਉਲ-ਹੁਆਦ

22. ਐ ਮੁਸਲਮਾਨ! ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕੁਨਦ!

ਆਂਚ ਬਿਗਜ਼ਰਦ ਮਹਿਮਾਨੀ ਕੁਨਦ!

2. ਸਿੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਦਾਤ ਮੰਨਦਿਆਂ ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੇ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿੱਖੀਕੋਣ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭੋਜਨ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

3. ਭੋਜਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਹੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੋਜਨ ਸਾਫ਼, ਪੈਸ਼ਟਿਕ ਅਤੇ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵੀਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ।

X

‘ਸਤੀ’ ਦਾ ਸਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ‘ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਜੋ ਸੱਚ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੈ’ ਅਤੇ ‘ਗੁਣਵਾਨ ਪਤਨੀ’ ਹੈ। ਪਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਤੀ ਦੀ ਸੱਚੀ ਪਰਖ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਖਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਲਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਪਾਚੀਨ ਬ੍ਰਾਹਮ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ,

“ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਇਹ ਵਡਾ ਛਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਬਲੀ ਦੇਵੇ, ਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਾਂ ਉਪਰ ਇਹ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਗੱਲ ਹੈ²³।”

ਪਿਛਲੀਆਂ ਚੌਵੀ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਹਮਲਾਵਰ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਦੇਖ ਹੋਰਾਨ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਘਟੀਆ ਰਸਮ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਕਗੂਰਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਵਛਾਦਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਸਿਖਰ ਦਸਿਆ। ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕ ਡਿਓਰਸ ਸਿਕੁਲਸ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਪੂਰਬ-ਈਸਾ ਇਥੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਬੜੇ ਢੁਖੇ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ, “ਇਹ ਪਤੀਆਂ ਦੀ ਬੇਵਕਤੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬੀਮਾ ਹੈ।” ਪਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਘਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵਲੋਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਨਾ ਇਕ ਆਮ ਗੱਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮੁਸਲਿਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਨੂੰ ਅਮਰ ਮਨੁੱਖੀ ਪੇਮ ਅਤੇ ਕਾਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਸਿਆ,

“ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਸਿਵਾਏ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੇ, ਅਜਿਹੀ ਗੌਰਵਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖੋਗੇ ਜੋ ਮਰ ਗਏ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ²⁴।”

23. ਸਤੀਆਮਥਾ ਪਰੋਧਮ: ਯਦਭਰੂਤੁਗਮਨਮ् ॥

ਕੇਵੇਂ ਚ ਵਿਹਿਤੋ ਮਾਰਗ: ਸਾਰਲੋਕਸਥ ਪ੍ਰੰਜਿਤ :- 80,75.

24. ਦਰ ਮੁਹੱਖਤ ਚੁੰ ਜਨੇ ਹਿੰਦੂ ਕਸੇ ਮਰਦਾਨਾ ਨੇਸਤ।

ਸੋਖਤਨ ਬਦ ਲਾ ਮੁਰਦਾ ਕਰ ਪਰਵਾਨਾ ਨੇਸਤ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੈਰ-ਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਜਮੀਰ ਵਿਰੋਧੀ ਰਸਮ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਨੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਗੋਆ ਵਿੱਚ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ‘ਦੀਨ-ਏ-ਇਲਾਹੀ’ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਇਸਦੀ ਰੋਕਬਾਮ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਜਦੋਂ ਤਖਤ ਉਪਰ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਸਮ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਰੋਕਿਆ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਬ਼ਰਮਤਾਨ ਕੋਲ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1664 ਵਿੱਚ ਅੰਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਫੁਰਮਾਣ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਇਸਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਈ।

ਲਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਬੋਟਿਕ ਨੇ 1829 ਈ: ਦੇ ਮਦਰਾਸ-1 ਨਿਯਮ ਤਹਿਤ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ-ਯੁਕਤ ਜੁਰਮ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 1849 ਈ: ਜਦੋਂ ਇਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੌਰ ਇਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਪਰ 1947 ਈ: ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਛੱਡ ਗਏ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਮਨ ਉਦਹੇਵੇਂ ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਵਾਂਗ ਮੁੜ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਵਲ ਆ ਗਿਆ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਬਹੁ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤੀ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਸਕਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪਤਨੀ ਵਲੋਂ ਮਰਨ ਦੀ ਅਤਿੱਅਚਾਰੀ ਰਸਮ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :

“ਗੁਣਵਾਨ ਪਤਨੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜਿੰਦਾ ਜਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਅੰਰਤ ਸਤੀ ਅਖਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬਿਰਹੋਂ ਕਰਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਨਾਨਕ ! ਉਹ ਸਤੀਆਂ ਸਚੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਸਹਿ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਜੀਵਨ ਅਨੁਸਾਸਨ, ਸਤਿਕਾਰਿਤ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਤੀਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ²⁵।”

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਨੀ ਦਾ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀਅ ਸੜ ਮਰਨ ਵਾਲੀ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਭਰਤਰੀ

25. ਸਤੀਆ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜੋ ਮਕਿਆ ਲਾਗ ਜਲੈਨਿ ॥

ਨਾਨਕ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਜਿ ਬਿਰਹੇ ਚੋਟ ਮਰੈਨਿ ॥

ਭੀ ਸੇ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨ ਸੀਲ ਸੰਤੋਖਿ ਰਹੈਨਿ ॥

ਸੇਵਨਿ ਸਾਈ ਆਪਣਾ ਨਿਤ ਉਠਿ ਸੰਮਾਲੈਨਿ ॥

ਹਰੀ ਨਿਰਵੇਦਮ ਦੇ ਹਰੀਹਰ ਉਪਾਧਿਆਇ ਵਿਚਲੀ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਟਿੱਪਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਣੀ ਭਾਨੂਮਤੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਭਰਤਰੀ ਹਰੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਤੀ ਨੂੰ ਚਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੜ ਕੇ ਮਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਸਦਮੇ ਨਾਲ ਮਰ ਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਤੌਜੀ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਸਤਿਕਾਰਿਤ ਇਸ ਰਸਮ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਦੇ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਜੀਊਂਦੇ-ਜੀਅ ਸੜ ਮਰਨ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਾਨਾ ਉਪਰ ਉਠਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸਤੋਂ ਉੱਚਾ ਮਨੁੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਬਹੁਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਦਾ ਖੰਡਨ ਵੀ ਕੀਤਾ।

XI

ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਉਸਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਵੱਖਗੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਨਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੈ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੁਆਰਾ ਉੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਅਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਥਾ, ਪਰੰਪਰਾ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੋੜ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ ਔਰਤ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਅੰਦਰਲੀ ਅਯੋਗਤਾ ਕਾਰਣ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। “ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਉਪਰ ਸਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।” ਹਿੰਦੂ ਕਾਨੂੰਨ ਘਾਤਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਕਠੋਰ ਨਿਯਮ ਬਣਾਇਆ ‘ਨ ਸਤੀ ਸ਼ਵਾਤਨਤ੍ਰਯ ਮਹੂਰਤ’²⁶।

ਗੋਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਾਥੀ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਬੜੇ ਅਫਸੋਸ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਸੀ ਕਿ, “ਜੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਧਰਮ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਚਲਦਾ, ਪਰ ਹੁਣ ਕਿਉਂ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਧਰਮ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਖੀਣ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ”²⁷।

26. ਮਨੁਸਿਮਰਤੀ, ਬੁਧਸਿਮਰਤੀ, ਗੋਤਮਸਿਮਰਤੀ

27. ਮਹਾਪਰਿਨਿਰਧਾਨਸੁਤ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਗਾਨ ਦਾ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਟੀਕਾਕਾਰ ਬਖਾਦਰੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਜਿਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਅੱਲਾਹ ਨੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਔਰਤ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ²⁸।”

ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਮਖਲੂਫ ਮਿਸਰ ਦੇ ਮੁਫਤੀ ਨੇ ਇਕ ਫਤਵਾ (1952) ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ,

“ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦੇਣ ਦਾ ਅਤੇ ਚੁਣਕੇ ਪਾਰਲੋਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹ ਜਮਾਂਦਰੂ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।”

ਯਹੂਦੀ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਖਰੇ ਪਾਸੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਅਪਾਰਦਗ਼ਬੀ ਪਰਦਾ ਲਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਪਾਲ ਨੇ ਯਹੂਦੀ ਮੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਨਿਯਮ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਚਰਚਾ ਦੀ ਮਸੀਹੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਬੈਠਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਹੇਮਨ ਕੈਬੋਲਿਕ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪਾਦਰੀ ਬਣਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ।

XII

‘ਪੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਅਤੇ, ਕੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਇਕ ਹੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੌਰਾਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ। ਪਾਰਖੂ ਲੋਕ ਹੁਣ ‘ਬਾਣੀ’ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਗਤ ਅਤੇ ਤਰਕ ਨਾਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਣੀ ਦੈਵੀ-ਆਵੇਸ਼ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਪਜ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਣੀ ਪਰਾ-ਮਾਨਵੀ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰਖ ਇਸਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਣੀ ਕੋਲ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ‘ਸ੍ਰੈ ਸਿਧ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਡੁਰਮਾਇਆ ਹੈ :

“ਦੈਵੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਰਾਹ-ਨੁਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਪਜ ਮਨੁੱਖ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਗਿਆਨ ਪੱਖੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ।²⁹”

28. ਅਨਵਰ-ਊਲ-ਤੰਜੀਲ

29. ਸਤਿਗੁਰ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕਚੀ ਹੈ ਬਾਣੀ ॥

ਬਾਣੀ ਤ ਕਚੀ ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਛਹੁ ਹੋਰ ਕਚੀ ਬਾਣੀ ॥

ਕਹਦੇ ਕਚੇ ਸੁਣਦੇ ਕਚੇ ਕਚੀ ਆਖਿ ਵਖਾਣੀ ॥

XIII

ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਲਾਸਾਨੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਹ ਅਕਾਸ਼ਬਾਣੀ ਰਾਂਗੀਂ ਆਈ ਬਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ। “ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਜਿੰਨ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਵਰਗੀ ਪੁਸਤਕ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵਰਗੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਣਗੇ ।” (17:89)

ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਲਾਸਾਨੀਪੁਣੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨਮੂਨੇ, ਇਸਦੀ ਲੈਅ-ਬੱਧ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਅਜੇ ਤੀਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਟੀ. ਐੱਸ. ਈਲੀਅਟ (1888-1965) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਬਗ਼ਬਗ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚੈਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਉਸਨੇ ਜਿਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਉਸਨੂੰ, ਉਸਨੇ ‘ਚੱਕਰੀ ਤਕਨੀਕ’ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ ਤਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦਾ ਹੱਲ ਜਾਂ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਾਓ ਅਤੇ ਰੋਗ-ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਵਖਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਉਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਲ ਪਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਮਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਸਥਾਰਿਤ ਆਧਾਰ ਟੀ. ਐੱਸ. ਈਲੀਅਟ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ। ਈਲੀਅਟ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਹ ਦੌਵੇਂ ਗੁਣ ਅਨੋਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

1. ਭਗਤਾਂ ਕੀ ਚਾਲ ਨਿਰਾਲੀ ॥ ਚਾਲਾ ਨਿਰਾਲੀ ਭਗਤਾਹ ਕੇਰੀ ਬਿਖਮ ਮਾਰਗਿ ਚਲਣਾ ॥ (ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੩, ਪੰਨਾ ੯੧੯)

2. ਏਹੁ ਸੋਹਿਲਾ ਸਬਦੁ ਸੁਹਾਵਾ ॥ ਸਬਦੈ ਸੁਹਾਵਾ ਸਦਾ ਸੋਹਿਲਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੁਣਾਇਆ ॥ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੯੧੯)

3. ਜੇ ਕੋ ਸਿਖੁ ਗੁਰੂ ਸੇਤੀ ਸਨਮੁਖ ਹੋਵੈ ॥ ਹੋਵੈ ਤ ਸਨਮੁਖ ਸਿਖੁ ਕੋਈ ਜੀਅਹੁ ਰਹੈ ਗੁਰ ਨਾਲੇ ॥ (ਉਹੀ)

4. ਜੀਅਹੁ ਮੈਲੇ ਬਾਹਰਹੁ ਨਿਰਮਲ ॥ ਬਾਹਰਹੁ ਤ ਨਿਰਮਲ ਜੀਅਹੁ ਨਿਰਮਲ ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਕਰਣੀ ਕਮਾਣੀ ॥ (ਉਹੀ)

ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਈਲੀਅਟ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *Four Quarters* ਵਿੱਚ ‘ਅਕਾਲ ਵਿਚੋਂ ਕਾਲ ਨਾਲ ਲਾਂਘਾ’ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹੀ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਰਾਮਕਲੀ ਆਨੰਦ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਏ ਮਨ ਮੇਰਿਆ ਤੂ ਸਦਾ ਰਹੁ ਹਰਿ ਨਾਲੇ ॥ (ਪੰਨਾ ੯੧੯)

ਐ ! ਮੇਰੇ ਮਨ, ਤੂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿ ।

ਸਿੱਖ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

੧. ਅਕਾਲੀ

'ਅਕਾਲੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹੈ, ਅਕਾਲ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ। ਕਾਲ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੱਬ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਬਰਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੧੯੦੮ ਈ. ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਕਾਰਜ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਗਲਾਂ-ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੈਂਪਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਦਾ ਜੁਲਮ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਆਰੰਭੇ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇਰਾਨ ਹਰਾਵਲ ਦਸਤੇ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਦੇ ਨਿਗਰਾਨ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਰਨੈਲ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੱਰਾ ਖੈਬਰ ਤਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਾਰਮਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਸਰਵੱਚਤਾ ਦਾ ਝੰਡਾ ਬੁਲੰਦ ਰਖਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਿਆਂ, ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਜੱਦੀ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਮੌਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸੈਕਸ-ਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਅਤੇ ਖਾਲਸਈ ਅਨੁਸਾਸਨ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਕਾਰਣ, ਪੂਰੀ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਦੰਡ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਸੰਨ ੧੯੨੨ ਈ. ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਠੋਕੇ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਵੀ 'ਅਕਾਲੀ' ਅਖਵਾਏ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਇਹੀ ਅਕਾਲੀ

ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿਆਲਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਬੁਲਾਰੇ ਵਜੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਸੇਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਰਪਾਮਾਂ ਉਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੇਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਢੂਜਾ ਪਾਸਾ ਹੈ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਲਈ ਸਰਵੱਚ ਪ੍ਰਭਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਅਕਾਲੀ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਬਿੱਤਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬੇਲ ਬਾਲੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੁੱਦਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਰਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਕਾਲੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚਾਹੇ ਜੋ ਵੀ ਬਾਹਰੀ ਮਤਬੇਦ ਅਤੇ ਭਰਾ-ਮਾਰੂ ਵਿਰੋਧ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਤਿੰਨ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਸੋਚ ਦੇ ਅਬਦਲ ਆਧਾਰ ਹਨ।

੨. ਨਿਹੰਗ

‘ਨਿਹੰਗ’ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਮਗਰਮੱਛ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਮਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲ ਦੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਸੇਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਨਿਹੰਗ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਸੇ ਪੱਕੇ ਸਿੱਖ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਆਪਣਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਤੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਜੰਗੀ-ਵਰਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨੀਲਾ ਚੌਲਾ ਪਹਿਨਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ।

ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਤੀਕ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜ-ਸਕਤੀ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਵੇਲੇ ‘ਅਕਾਲੀ’ ਤੇ ‘ਨਿਹੰਗ’ ਇਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੇ ਦੋ ਜੱਥੇ ਹੋ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਜੂਦਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਲੋਹੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ, ਸੈਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੀ ਮੁਖ ਛਾਉਣੀ ਪੰਜਾਬ

ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਬਠਿੰਡਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੈ* ਅਤੇ ਉਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਲਈ ਸਾਵਧਾਨ ਤੇ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਹਨ ਜਦੋਂ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏਗਾ।

ਪਿਛਲੇ ੨੫ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੁਸ਼ੇਲੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਹੱਥਾਂ ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਦਲਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ ਖੋਜ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ, ਛੋਟੇ ਮੇਟੇ ਬਹਾਨਿਆਂ ਨਾਲ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਗੰਨਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕੀਤਾ।

੩. ਪੰਥ

'ਪੰਥ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ: ਰਾਹ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚੰਗਾ ਢੰਗ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ 'ਯਕਸਪ੍ਰਸ਼ਨਾ' ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ 'ਪੰਥ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?' ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਇਹ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, 'ਪੰਥ ਉਹ ਰਾਹ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣ :'

ਮਹਾਜਨੋ ਧੇਨ ਗਤ: ਸ ਪਂਥਾ:

ਅਜੇਕੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਪੰਥ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਦਿਖ ਰਹੱਸਮਈ ਦੇਹ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਰੱਖ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਸੱਚੇ ਸਿੱਖ ਇਸ ਪੰਥ ਦੇ ਰਿਣੀ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਉਪਰ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸੱਚੇ ਸਿੱਖ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਇਸ ਪੰਥ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਸੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਇਸੇ ਪੰਥ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਥ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਕਲਪ, ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੰਥ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ

*ਨਿਹੰਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਲ-ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਤੇ ਤਰੁਨਾ ਦਲ ਹਨ। ੧੯੮੪ ਦੀ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਛੋਚੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਇਹ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਿ 'ਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸੰਤਾ ਮਿਹੁ ਨੂੰ ਪੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੋਚ ਨੂੰ ਮੇੜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸਰੋਕਾਰ ਨੈਤਿਕ-ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣਾ ਹੈ।

੪. ਸੰਤ

ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਕੋਲ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੋਣ ਉਮਨੂੰ 'ਸੰਤ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸੰਤ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਬੋਧੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਧ੍ਯਕਾਲ ਵਿੱਚ ਚੱਲੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸੁਹਾਵਣਾ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਆਸ ਦੀ ਕਿਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਪਿਛੇਕੜ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ, ਝੂਠੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੈਣੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖੀ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਸਿੱਖ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝੂਠੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਦਬਦਬਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੀ ਧਾਰਨਾ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਦਿਆ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਵੈਰੀ ਹਨ, ਇਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਤ ਵੀ ਆਮਤੌਰ 'ਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸੈਣੀ ਧੇਖਾ ਤੇ ਛਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਰਧਾ ਵਧਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਸੰਤ, ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

੫. ਜਥੇਦਾਰ

ਸਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਜਥੇਦਾਰ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ—ਆਗੂ। ਸਿੱਖ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸਵੈ-ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਦਸਤੇ ਦੇ ਆਗੂ ਨੂੰ 'ਜਥੇਦਾਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਭਰ ਪੰਥ ਲਈ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੁਰਤੀ ਲਈ ਲਾਮਖੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਵੀਹਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰਪਾਮਾਂ ਨੂੰ ਮਹੰਤਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਪ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਚੱਲੀ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇਰਾਨ, ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਸੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇਕ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋ

ਸਕਦੇ ਹਨ, ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਗੂ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਬੁਲਾਰਾ ਦਸਦਾ ਹੈ।

੬. ਮੇਰਚਾ

'ਮੇਰਚੇ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਜੰਗ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਪਾਸਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਮਸਲੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰਚਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਇਹ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਧਾਨਕ ਨਿਯਮਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੱਥੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਸਹਿ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸਰਵੱਚਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ 'ਮੇਰਚਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਰਮਿਆਨ ਕਿਸੇ ਮਸਲੇ ਕਾਰਣ ਟਕਰਾਅ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰਚਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੭. ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ

ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਤਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ੧੬੦੯ ਈ. ਨੂੰ ਛੇਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ (੧੫੯੫-੧੬੪੪ ਈ.) ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ। ਦੂਜੇ ਤਿੰਨ ਤਖਤਾਂ* ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਿਵਾਲਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੈ, ਇਕ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਿਹਾਰ ਸੂਬੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਅਤੇ ਇਕ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀ ਵਿੱਚ ਨਾਦੇੜ ਵਿਖੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਕ ਉੱਚਾ ਸਿੰਘਾਸਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮੁਗਾਲ ਹਾਕਮਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤਖਤ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਮੁਗਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਤਖਤ ਤੋਂ

*ਹੁਣ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਕੁਲ ਪੰਜ ਤਖਤ ਹਨ। ਪੰਜਵਾਂ ਤਖਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਬਠਿੰਡਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸਾਬੇ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਖੇ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਹੈ।

ਤਿੰਨ ਗੁਣਾ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕੁੱਤਾ ਸੰਪਿੰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਠਾਰਵੀਂ, ਉਨੀਵੀਂ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੌਕਿਆਂ ਉਪਰ ਇੱਕਠੀ ਹੋ ਕੇ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਕੌਮੀ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਹਰ ਸਿੱਖ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਫੈਸਲੇ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਗਾਵਤ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਤਖਤਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨੂੰ 'ਜਥੇਦਾਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਅੱਗੇ ਝੁਕਦਾ ਰਿਹਾ।

੮. ਮਹੰਤ

ਸਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਮਹੰਤ' ਤੋਂ ਭਾਵ 'ਮੁਖੀ' ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਵੱਡੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨੂੰ 'ਮਹੰਤ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁਰਪਾਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਕਹਿਰ ਤੋਂ ਇਹ ਬਚੇ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ੧੯੮੦ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਭੋਗ ਪੈ ਗਿਆ, ਇਹ ਮਹੰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉਪਰ ਖਾਨਦਾਨੀ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਅਸੀਂਹਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਰੋਧੀ ਗੀਤੀਆਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਮਹੰਤ ਨਰੈਣ ਦਾਸ ਨੇ ੧੯੨੧ ਈ. ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੌਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ੧੫੦ ਸਿੱਖ ਯਾਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਕਾਰਣ ਸਿੱਖ ਚੜ੍ਹਾਵ ਵਾਲੀ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਆਰੰਭ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਆਮਦਾਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰਪਾਮਾਂ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਠੋਕਣ ਵਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹੇ ਆਮ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਛੇ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਅਦ, ਸਿੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਗੁਰਪਾਮਾਂ ਉਪਰ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਗਏ। ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ

੩੫

ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੯. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ, ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਕੁਝ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਹ ਰਚਨਾ ਜਿਹੜੀ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੱਖ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਸ਼ਸ਼ੇਭਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੧੦. ਗ੍ਰੰਥੀ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ 'ਗ੍ਰੰਥੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥੀ ਮਨੋਨੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਕੋਲ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪਿੰਨ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਿੱਖ ਪਰਮ ਵਿੱਚ ਪੁਰੋਹਿਤਵਾਦ ਲਈ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ, ਗ੍ਰੰਥੀ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦਾ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਰੁਤਬਾ ਨਹੀਂ।

੧੧. ਸਾਧ ਸੰਗਤ

ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ 'ਸਾਧ ਸੰਗਤ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹਾ ਇੱਕਠ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਸਾਧ ਸੰਗਤ' ਤੇ 'ਗੁਰਬਾਣੀ' ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਰਮਾਤਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰੂਹ ਫੁਕੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਧਾਰਮਿਕ ਫੈਸਲੇ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

੧੨. ਗਿਆਨੀ

ਉਪਨਿਸਥਦਾਂ ਤੇ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ 'ਗਿਆਨੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਆਮ ਬੇਲਚਾਲ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਮਝ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਢਾਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ 'ਗਿਆਨੀ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਹੌਲਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ 'ਗਿਆਨੀ' ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ; ਚਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੋਵੇ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਗਿਆਨੀ' ਕਹਿਣ ਪਿੱਛੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਦੀ ਘਿਰਣਾ ਛਿਪੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਮੰਤਵ ਸਨ - ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਨ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਅਦਬ 'ਸਰਦਾਰ ਜੀ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰੇਕਣੀ, ਕਿਉਂਚੁ ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚਲੇ ਇਸ ਪੇਤਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸਨ।

੧੩. ਸਿੱਖ ਸਭਾ

ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਇਸ ਦੁਖਦਾਈ ਨਤੀਜੇ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਸਕਣਗੇ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਕੋਈ ਸਾਂਝੀ ਲਹਿਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਪਾਰਮਿਕ ਵਿਸਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੇਕੜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮੁਰਤੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਦਯਾ ਨੰਦ ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਇਹ ਸੱਦਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਆਗੀਆ ਸਮਾਜ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ

ਮੁਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਮਤਮ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਲੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਮਿਲਾਪ ਵਧਾਉਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਤੇ ਦਯਾ ਨੰਦ ਦੇਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਦੀਆਂ ਆਸਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਲ ਨਹੀਂ ਮੁੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚਲੇ ਸਿੱਖ ਪਦਾਪਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਇਕ ਨਰੋਈ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ ਤੇ ਮੇਢੀ ਆਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਸਿੱਖ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੰਨ ੧੮੭੩ ਈ: ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਪਹਿਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਤੇ ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਸੀ। ਸੰਨ ੧੮੭੯ ਈ: ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰੇਗੁਰਮੱਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ, ਜਿਸਦਾ ਉਹ ਆਪ ਸਕੱਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ੧੮੮੦ ਈ: ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਹਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਨਾਅਰਾ ਸੀ 'ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮੂਲ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਵਲ ਮੁੜੋ' ਅਤੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਪੰਜਾਬ ਸਾਲਾਂ ਤੀਕ ਤਿੱਖੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਚਲੀ, ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸਿੱਖ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਇਹ ਸਨ - ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਨਮਤਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ। ਮੌਜੂਦਾ ਸ਼ੈਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸਤਾਬਦੀ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰੀ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

੧੪. ਸਰਦਾਰ

ਇਹ ਛਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਸੈਸਟ ਵਰਗ' ਜਾਂ

‘ਹਾਕਮ ਸ੍ਰੋਣੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ’। ਪਠਾਣਾਂ ਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੀਕ ਹਾਕਮ ਰਹੇ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਜ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਸਰਦਾਰ’ ਦਾ ਬਿਤਾਬ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤਾ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਕੇ ਪਠਾਣਾਂ ਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਪਾਸੋਂ ਉਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਖੋ ਕੇ, ਸਿੱਖ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਸੱਚੇ ਸਰਦਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਰੌਡ-ਸਿੱਖ ਹਮ-ਵਤਨਾਂ ਅਤੇ ਆਂਢੀਆਂ-ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ‘ਸਰਦਾਰ’ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ੧੯੪੭ ਈ: ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਆਜਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਗਿਣੀ-ਮਿਥੀ ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੋਧਨ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਣ ਨੂੰ ਨਿਰਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਦਫਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ‘ਸ੍ਰੀ’ ਵਜੋਂ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਤੇ ਆਜਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਾਸੀ ਉਸ ਨਾਲ ਨਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਗਿਆਨੀ’ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

੧੫. ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ

ਜਿਦੇਂ ਕਿ ‘ਮਹੰਤ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਵੀਹਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਆਮਦਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁਰਪਾਮਾਂ ਨੂੰ ਖਾਨਦਾਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਚੜ੍ਹਾਅ ਵਾਲੀ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਮੁਕਤ ਕਰਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਅਸਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਨ ੧੯੨੮ ਈ: ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰਪਾਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਇਕ ਅਧਿ-ਨਿਯਮ ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਗਠਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਚੋਣ ਬਾਲਗ ਸਿੱਖ ਵੋਟਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਨੀ ਸਿੱਖ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵੇਰ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਖਤਰੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵਜਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ੨-੮ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਖੇਤਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ

ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਦੀ ਇਛਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁ ਸ੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਕੋਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਮਨੌਤ ਨੂੰ ਤੋਂਤਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।*

੧੯ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਸੰਘ ਸਭਾ' ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸਰੂਪ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸੰਨ ੧੮੮੩ ਈ: ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੀ ਸੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸੰਘ ਬੇਦੀ ਇਸ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸੰਘ ਜੀ ਸਕੱਤਰ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ (ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ) ਪ੍ਰਤੀ ਵਤੀਰੇ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ, ਪਰੰਤੂ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਇਸ 'ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਨੂੰ ਹੀ 'ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੀਕ ਸਿੱਖ ਰਈਸਾਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਣੀ ਰਹੀ।

੨੦. ਰਾਮ ਰਾਜ**

'ਰਾਮ ਰਾਜ' ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਾਅਗ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਤੀਹਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜੂਲੇ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਇਥੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਾਜ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਾਲਮੀਕ ਰਮਾਇਣ

*ਹਣ ਇਹ ਚੇਣਾਂ ੧੯੮੮ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਆਮ ਚੇਣ ਹਰ ਪੈਜ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹੋਣੀ ਚਕੂਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਬਹਾਨੇ ਬਣਾ ਕੇ ਇਹ ਚੇਣ ੧੭ ਸਾਲ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸੰਘ ਜੀ ਟੋਹੜਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਰਿੱਟ ਦੇ ਫਲ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ।

**ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਥੇ 'ਰਾਮ ਰਾਜ' ਦੀ ਚਰਚਾ ਸਿੱਖ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।

(ਬਾਲ ਖੰਡ ੧. ੯੦-੯੮) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

"ਲੋਕ ਖੁਸ਼ ਤੇ ਆਨੰਦ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ
ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ, ਉਹ ਚੰਗੇ ਕੌਮ
ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਭਾਵ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ
ਸਨ, ਉਹ ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਅਰੋਗ ਸਨ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਤੇ
ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲ ਪੈਣ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ
ਸੀ, ਅੰਰਤਾਂ ਖਾਸਹਾਲ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ
ਵਛਾਦਾਰ ਸਨ ; ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦਾ, ਨਾ ਅੱਗ ਲੱਗਣ
ਦਾ ਜਾਂ ਹੜ੍ਹ ਆਉਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ
ਛਸਲਾਂ ਤੇ ਪਸੂਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇ, ਨਾ ਹੀ ਤੁਫਾਨ ਆਦਿ
ਜਾਨ-ਮਾਲ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੁਖਮਰੀ ਦਾ
ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ।"

ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ 'ਰਾਮ ਰਾਜ' ਦਾ ਇਹ ਵੀਚਾਰ ਆਧੁਨਿਕ,
ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਵਾਹਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ
ਹੈ ।